

А.О.Ақжігітова , Ж.А. Сәрсенбай*

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
(E-mail: akkibat.kaznu@mail.ru)

М.Қашқаридің «Диуани лұғат-ит-түрк» еңбегіндегі есімшелердің адъективтенген, заттанған тұлғалары

Аңдатпа. Қазақ тілінің қалыптасып, даму тарихын зерттеуде көне, орта түркі ескерткіштерінің алатын орны ерекше. М.Қашқаридің «Диуани лұғат-ит-түрк» еңбегіндегі тілдік тұлғаларды зерттеу, зерделеу – бүгінгі таңдағы өзекті мәселелердің бірі. Бұл еңбек әдебиет, тарих төңірегінде кеңінен зерттелгенімен, лингвистикалық, қазақ тіл білімі теориясы тұрғысынан толық зерттеліп болған жоқ. Сондықтан бүгінгі мақаламызда М.Қашқари «Сөздігіндегі» есімшелер және олардың адъективтенген, заттанған тұлғалары талданды. Бұл тақырып қазақ тіл білімінде алғаш рет сөз болып отыр.

Мақаланың негізгі мақсаты – орта түркі жазба ескерткіші саналатын М.Қашқаридің «Сөздігіндегі» есімшелерге тоқталып, олардың заттық, сындық мәнін, қолданыста берілу жолдарын анықтау. Осы мақсатқа жету жолында мақалада XI ғасырда қолданысқа түскен есімшелер тобы тарихи грамматика негізінде жүйеленіп, предикаттық және атрибуттық мәндері анықталды.

Мақалада М.Қашқаридің «Түрік сөздігі» (аудармашы А.Егеубаев) негізгі дереккөз ретінде пайдаланылып, отандық және шетелдік ғалымдардың теориялық тұжырымдары мен түсіндірмелері басшылыққа алынды. Мақаланың зерттеу нәтижелері орта түркі жазба ескерткіштері мен туған тіліміздің тарихын зерделеуге үлес қосады. Сондай-ақ, тарихи грамматика, қазақ сөзжасамы бағытындағы зерттеушілерге пайдалы болмақ.

Түйін сөздер: М.Қашқари, «Диуани лұғат-ит-түрк», етістік, есімше, адъективация, субстантивация, сөзжасам.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2024-148-3-18-28>

Түсті: 13.08.2024; Жөнделді: 23.08.2024; Мақұлданды: 19.09.2024; Онлайн қолжетімді: 28.09.2024

Кіріспе

XI-XII ғасырлардағы орта түркі ескерткіштерде етістіктің ірі сөз табы ретінде ерекшеленіп, тіл білімі ғалымдарының назарын аударғаны бәрімізге айқын. Оның себебі сол кездің өзінде етістіктің семантикалық және функционалдық қызметі, етістіктің шак, рай, етіс, жақ категориялары мен ерекше түрлері белсенді қолданыста болды. Ғалым еңбегінде түрік тайпаларының тілдерін тұңғыш рет салыстырмалы талдау әдісімен түсіндіріп, араб тілін жетік білгендіктен, араб тілінің заңдылықтарына салып, келелі зерттеу жүргізеді. М. Қашқари өзінің кіріспе бөлімінде зерттеу еңбегін сегіз кітапқа жіктегенін, тек қолданылатын сөздер тізбегін назарға алғанын айтады. Түрік (түркі) тілінің заңдылықтарымен араб тілінің ұстанымдарын қатар қоя отырып, түрік тілінде род категориясы жоқ екенін алғаш жазады. Сондай-ақ, өзі жіктеген әр кітабында «есімдер» мен

«етістіктер» деп бөліп қарастырады. Осы тұстан ғалымның тілдегі етістіктердің рөлін, маңызын, ауқымдылығын аңғарып, терең зерттеу жүргізгеніне көз жеткіземіз. Сондықтан орта ғасырдың көрнекті өкілі, лингвист ғалым М.Қашқаридің «Сөздігінде» етістіктердің жақтары, шақтары т.б. категориялары ғылыми түрде көрініс табуы заңды.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Мақаланың тақырыбын ашу мақсатында жинақтау, топтастыру, талдау әдістері қолданылды. Сондай-ақ, тіл біліміндегі ғалымдардың пікірлерін негізге алған тұста қорыту әдісі арқылы жүзеге асырдық. Ескерткіштегі есімшелерді, олардың заттық, сындық формаларын талдау барысында мағынасы мен қолданысындағы ерекшеліктерін анықтауда семантикалық және контекстік талдау әдістерін қолдандық.

Сонымен қатар, мақалада тарихи грамматика негізінде есімшелердің формаларын анықтау үшін ғылымдағы белгілі тұжырымдамалық талдау, теориялық материалдарды жүйелеу әдістері қолданылды. Субстантивация және адъективация терминдеріне қысқаша теориялық түсініктеме беріп, «Түрік сөздігінің» қолданыстық сипатын анықтадық.

Әдебиетке шолу

М. Қашқаридің «Диуани лұғат-ит-түрк» сөздігі дүние жүзі ғалымдарының назарын ертеден-ақ аударған. Атап айтқанда, неміс ғалымы К.Броккельман алғашқылардың бірі болып аталмыш еңбекті зерттеуде үлкен үлес қосса, түрік ғалымы Бесім Аталай түрік тіліндегі ғылыми аудармасын жасап, зерттеушілердің негізгі аударма ретінде ден қоятын бірден бір басылым нұсқасы ретінде танылды. Ал қазақ тілінде А.Егеубаев, Қ.Бекетаев, Ә.Ибатов аударып, М.Қашқаридің басқа да еңбектерін халыққа ұсынғаны белгілі.

«Диуани лұғат-ит-түрк» еңбегін әртүрлі аспектіде зерттеушілер қатары көп. Ал тілдік тұрғыдан зерттеушілер қатарына В.В. Бартольд, В.А. Гордлевский, Т.А. Боровков, А.Н. Кононов, М.Ш. Шералиев, А.М. Демирчизаде, Т.М. Гарипов, В.И. Асланов, Ш. Шукуров, Х.Г. Нигматов, Ә.И. Фазылов т.б. ғалымдар, қазақ тіл білімінде Н.Т. Сауранбаев, С.А. Аманжолов, А.Н. Ысқақов, Ғ.Ғ. Мұсабаев, Ә. Құрысжанов, М. Томанов, А.Б. Салқынбай, Б.Д. Шағырова, М.Ә.Жүнісова еңбектерін атауға болады.

М.Қашқари түркі тіліндегі етістіктің өзіндік ерекшеліктеріне, белгілі түр-тұлғасына зер салып, алғаш сөз қозғаған. Соның ішінде етістіктің болымды, болымсыздығы, салт және сабақтылығы туралы кеңінен сөз еткен. Сондай-ақ, шақ категориясының жасалуы мен мезгілдік қатынасы, райы да ғалым сөздігінен айқын көрінеді. «Сөздікте» келтірілген етістіктердің басым көпшілігі жедел өткен шақтың жұрнақтары арқылы берілген. Мысалы, «Сәлім етістіктер кітабында» (ауд. «Екі әріптілер бөлімі») «тапды – тапды: табынды, қызмет етті; тапды: тапты» немесе «шарды – шапды: шапты, жүзді, ұрды, сылады» деген жедел өткен шақтың формасын көруге болады [1, 98]. М.Қашқаридің айтуы бойынша, кейбір тайпа, руларда -дук/-туқ жұрнақтары жақтық, көптік тұлғамен байланыссыз өткен шақтық тұлғаны білдірген. Ал келер шақтың басты көрсеткіші ретінде -р жұрнағы аталады. Ал етістіктің осы шағы мен нақ осы шағы туралы көп мәлімет берілмеген. Бірақ айта кететін мәселе, сол тұста шақтық қолданыс сирек болғандықтан, ғалым «шақ» терминін пайдаланбаған. Етістіктің шақ категориясы туралы мәліметтің толық болмауы сондықтан болса керек.

Зерттеу нәтижелері мен талқылау

Мақаламыздың тақырыбына арқау болған етістіктің ерекше түрі болып саналатын есімшелер туралы «Түрік сөздігінде» азды-көпті ақпарат берілген. Бірақ көсемше формаларына қатысты пікір жоқтың қасы. Ғалым есімше туралы сөз қозғағанда, оның осы бапта және өзге баптардың барлығында білдіретін мағынасына қарай бес түрге бөлінетінін айтады. Автор «шақ» терминін қолданбағандықтан, «бап» деп қолданғанын да айта кету керек. Өткен шақтық есімшенің «істің ұзаққа созылатын, дүркінділік мән» беретін сипатын, істің тындырылғанын білдіретін сипатын, келер шақтық есімшенің іс-әрекеттің мақсатты,

ниетті түрде орындалатынын айтқан. М.Қашқари атаған өткен шақ есімшесі қазіргі қазақ тілінде -ған, -ген, -қан, -кен жұрнақтары ретінде қолданылады. Еңбекте «Күлген ер: Күлген ер» деген мысалмен беріледі [2, 75]. Осы тұста ғалым М.Томанов -ған жұрнағын этимологиялық жағынан құранды екенін айтады. Ғалымның айтуынша, жұрнақтың алғашқы компоненті -ға – қимыл есім тұлғасы екенін, ал -н ежелгі дәуірде өткен шақты білдірген қосымша екенін айтады [3, 59].

Сөздікте қолданылатын өткен шақ есімшесінің бір түрі -мыш, -міс жұрнақтары арқылы жасалады. Ол болжам немесе баяндау мәнін береді. Сөздікте «Құрмыш жа: Құрмыш иа – құрулы садақ» деген мысал келеді [4, 235]. Қазіргі қазақ әдеби тілінде бұл қосымша жоғалып кетпегенімен, сирек қолданысқа ие. Бұл турасында М.Томанов: «Қазақ тілін -мыш формантына тән барлық мән-мағына -ған формантына ауысқан кезде -мыш реликт есебінде қазіргідей позицияда қалып қойған деп қарауға әбден дәлел бар. Қалай болғанда да, қазақ тіліндегі -мыш тұлғасының осы қолданысы бір жағынан көне түркілік қолданыспен, екінші жағынан қазіргі чуваш тіліндегі қолданыспен тығыз ұштасып жатады. -мыш біздің қазіргі тілімізде жеке сөздер құрамында ғана сақталған: тұрмыс, жазмыш, озмыш, болмыш, тарамыс тәрізді сөздер құрамындағы осы тұлға. -мыш тұлғасы өзінің бұрынғы мағынасында қазіргі оңтүстік-батыс тілдерінде ғана сақталған», - деп пікір білдіреді [3, 125]. М.Қашқаридің еңбегі арқылы сол дәуірде -ған мен -мыш тұлғаларының арасында белгілі бір дәрежеде айырмашылық болғаны байқалады.

М.Қашқари сөздігінде есімше түрі көп кездеседі. Өзбек ғалымы С.Муталлибов есімше формаларының алты түрін жіктеп көрсеткен:

1. =ған, =қан, =ган, =кан: бу эр атіні озитган – он всегда опережал в скачках его коня;
2. =гу, =ку, =ағу, =ағу: кэлгу – приходящий, тот который придет;
3. =р, =ур, =ур, =ар, =ар: білер – значащий;
4. =міш, =міш: барміш – пришедший;
5. =увчі, =дачі: тургувчі – тот, кто встанет;
6. =дук: болмадук нәңа севінмән – не радуйтесь тому, чего не нашли» [5, 46].

Ал орыс ғалымы А.М. Щербак көнетүркі және ортағасырлық ескерткіштерде кездесетін есімшелерге мына формаларды жатқызады: «дүк,-дік,-мыш,-міш,-ғма,-течы,-ір,-ур,-ар,-ажак,-ежек,-асы,-есі,-калақ,-келек,-кур,-кыр,-ык,-ік,-ым,-ум,-как,-кек,-қын,-кін,-қыш,-кіш,-мақ,-меқ,-қан,-кен т.б.» [6, 166].

М.Қашқари мұрасын тілдік тұрғыдан зерттеген ғалым Б.Шағырова еңбекте кездесетін есімшелердің мынадай формаларын көрсетеді:

1. =ған, =ген, =қан, =кен: айытған – сұрайтұғын, йоғұрқан – қабылған, жөрмелген, иүгүрген – жүгірген;
2. =ғу, =гу, =ку, =ағу: йорығу – жүретін, иенігу – туатын, жеңілдейтін, тұтұрғу – тұтататын;
3. =р, =үр/=ур, =ер /=ар: пушмасар – зерікпеген, евмесер – саспаған;
4. =мыш/=міш: болмыш – болған, пітміш – біткен, қашмыш – қашқан;
5. =дачі/=тачы, =ғчы/=ғчі, =ғлы/=ғлі: бардашы – барушы, турдашы – тұрушы, құрғушы – құрушы, сувғаруғшы – суарушы;
6. =дук» [7, 17].

Байқап отырғанымыздай, көне түркілік ескерткіштерде де, ортағасырға тән ескерткіштерде де есімше формалары қазіргі тіл біліміндегі есімшелермен салыстырғанда анағұрлым көп. Дегенмен, -ғу, -ку, -ағу, -дачы, -тачы, -ғчы, -ғчі, -ғлы, -глі қосымшаларын М.Қашқари мәсдар етістіктер қатарына қосады. Сондықтан есімшілердің ең өнімді деген қосымшаларына «Сөздіктен» мысал ала отырып, кесте арқылы беруді жөн көрдік.

1-кесте. Ескерткіштегі есімшелердің берілуі

Есімшенің өнімді қосымшалары	Мысалдың транслитерациясы	Мысалдың аудармасы
-ған, -ген, -қан, -кен	«Ерді ашын татурған Иавлақ иағығ қатарған Бойнын тұтып қаздырған Басты өлүм ағарту	Ер еді асын татырған, Зұлым жауды қайтарған, Мойнын тұтып қайырған, Өлім басты аударып...» [2, 323].
-р, -үр, -ур, -ер, -ар	«Сенден қашар сұндылаш Менде тынар қарғылаш Татлығ өтер сандуаш, Еркек тіші ұшрашүр	Сенден қашар сұндылаш Менде тынар қарлығаш Бұлбұл сайрар тартымды, Еркек, әйел ұшырасар!» [4, 245].
-мыш, -міш	«Озақы білге анша аймыш	Өткен даналар солай айтқан» [1, 118].
-дук, -тук/-туқ	«Қадаш теміш қаймадүк, Қадзын теміш қаймыш.	Қарындас десе қарамадық, Қайын десе қарадық» [1, 179].

«Сөздікті» зерттеу барысында байқағанымыздай, -ған/-ген формасы аса белсенді қолданылмаған. Дегенмен, кей тұста оның өткен шақтағы іс-әрекет қызметін байқауға болады. Дәлел ретінде, бірінші кестеге үңілсек, бұл жұрнақ сол тұста, қимыл атауын, заттың сапалық сипатын да білдірген. Сондықтан -ған формасы зат есімге анықтауыштық мағынада жиі жұмсалады, ал себеп-салдарлық, субъект-объектілік мағынада жұмсалуды сирек. М.Қашқари оғыздар мен қыпшақтар бұл қосымшаның ғ,г,к дыбыстарын түсіріп айтатынын ескертеді.

Ал есімшенің -р жұрнағы кей жағдайда осы шақтың, кей жағдайда келер шақтың қызметін атқарғанын аңғаруға болады. Бұл туралы М.Қашқари: «Бірінші жақтан бағытмап: барырман – барармын болады» деп көрсетеді де, оғыз және түрік қолданысындағы ерекшеліктерге тоқталады [1, 76].

Сондай-ақ, «Сөздікте» -ғай, -гей, -қай, -кей жұрнақтары келер шақ тұлғасында жұмсалған. Бұл тұлғалар қазіргі қазақ тілінде белсенді қолданыста болмаса да, әлі күнге дейін сақталған. Ескерткіш тілінде «Оl ja қирғай: Оl иа құрғай – Оl садақ құрады; Оl sut сағқай: Оl сүт сағқай – Оl сүт сауады» деген сияқты бірнеше мысалдарды көруге болады [1,78].

Есімше формалары – сын есімдерден кейін жиі заттанатын категориялардың бірі. Оның себебі, есімше формаларының өн бойында етістікке тән сипаттың барлығы ұшырасқанымен, түп тамыры етістіктен пайда болмаған деген пікірлерді де кездестіреміз. Оған дәлел – А.А.Потебняның «Не нужно себе представлять причастия непременно словом от глагольным: оно не происходит от глагола, а появляется вместе с ним» деген пікірі [8, 95]. Одан бөлек, П.М. Мелиоранский де өз зерттеулерінде есімшелерді жеке сөз табы ретінде қарастырғанын айта кету керек [9]. Сондықтан есімше формаларының заттық, сындық сипатта қолданылуы ертеден-ақ көрініс бере бастаған. Дәлел ретінде, көнетүркі жазба ескерткіштері Орхон-Енисей тас жазуларында қолданылған -мыс, -міш формасы арқылы тілімізде әлі күнге дейін *болмыс, қылмыс, тарамыс, жазмыш* сынды заттанған тілдік бірліктер кездеседі. Сондай-ақ, есімшелер адъективация құбылысына да етене жақын. Себебі тілдегі сын есімдердің көп бөлігі есімше формаларының сындық мәнді иеленіп, тілде тұрақталуынан пайда болған. Енді субстантивация және адъективация құбылыстарына қысқаша тоқталып кетейік.

Заттану немесе субстантивация – басқа сөз таптарының зат есімдер тобына ауысуын білдіретін құбылыс. Заттану конверсиялық процестің бір түріне жатады. Қазіргі қазақ тіл білімінде барлық сөз табы заттану құбылысына ұшырайды деуге болады. Себебі зат

есімдердің тілдегі қызметі, лексикалық аясы өте кең болғандықтан, басқа да сөз таптары функционалды, семантикалық, коммуникативті аспектіде заттық мәнді иеленіп отырады. Сондықтан тілдегі заттану құбылысының зерттеу аясы – кең әрі күрделі мәселе.

Адъективация – басқа сөз таптарының сын есімдер тобына ауысуын білдіретін құбылыс. «Қазіргі түркі тілдерінде, соның ішінде қазақ тілінде де сын есімнің өз алдына бөлек, дербес лексика-грамматикалық категория болып қалыптасуында адъективация процесінің атқарған рөлі орасан зор. Себебі негізгі өзегі болып саналатын «негізгі» не «байырғы» сын есім деп аталатын сөздердің барлығы да о баста басқа сөз таптарының ауысып, атрибутивтік мәнде қалыптасқан сөздер болып саналады» [10, 98]. Тілдік талдауларға сүйенсек, басқа сөз таптарының сын есімге айналуы ескі кезеңдерде басталған. Сол кезеңдерден бастап сын есімдер де адъективация құбылысының нәтижесінде басқа сөз таптарынан ауысып келген сөздермен толыққан.

Ғалым Б.Д. Шағырова «Сөздіктегі -ған формасы зат есімге анықтауыштық мағынада жиі жұмсалады, себеп-салдарлық, субъект-объектілік қызметте жұмсалуды сирек» дейді де «-мыш, -міш атрибуттық позицияда объектілік-субъектілік мағынадағы сөздерге анықтауыштық қызмет атқарады. Субстантивтік қызметте жиі жұмсалады» деп пікір білдіреді [7, 96]. Ал ғалым М. Томанов өз еңбегінде есімшелер мен көсемшелердің етістік мәнді де, есім мәнді де қабылдайтынын айта келе, былай дейді: «Қимыл есімдерінің кейбір түрлері қолданылу процесінде субстантивтер мен адъективтерге айналып кетті, біразы вербализацияға ұшырады. Вербализацияға ұшырағандар біздің бүгінгі тілімізде есімше деп ұғынылатын топтар; -ғалы тәрізді бірен-саран тұлғалар ғана көсемшеге айналды. Ал субстантив пен туруп (түр етістігінің есімше тұлғасы) етістігінің тіркесі жаңа дәуірде осы процеске ұшыраса, жатыс жалғаулы қимыл есімдерінің вербализациясы біздің заманымызда қалыптасқан құбылыс: жеңудеміз, жетудеміз т.б.» [3, 65].

М.Қашқаридің сөздігінде заттанған есімше формалары сирек кездеседі. Дегенмен, сөздікте «Ол іккі тауар сатышған алышғанлар ол – Ол екеуі тауар алысып-сатысқандар ол». Бұл жерде алысып-сатысқандар етістіктері қосарланып, заттық мәнде жұмсалып тұрғанын байқаймыз. Ескерткіш тілінде есімшенің -ған, -ген формалары XI ғасырда қимыл атауын білдірумен қатар заттық, сапалық сипатты білдіретін атрибуттық қызмет атқарған. Осы ерекшілікті байқаған ғалым М.Қашқари есімшені етістіктен бөлек беріп, «істелген істер аса көп, үзіліссіз болып жатқандығын білдіретін айрықша сөздер» деп атайды [1, 481].

Алдымен, есімшенің -ған формасы мен оның фонетикалық варианттарының заттануына қатысты «Сөздіктен» бірнеше мысал келтіруді жөн көрдік:

«Ілтіп тарығ қодзмады

Сышқан тақы сықырқан.

Кізлеп недүк күтерсен

Емді аны қысырқан –

Қоймады тары тасынып,

Тышқан менен саршұнақ

Сақтарсың несін жасырып

Енді оны қызғанғын» [1, 495].

Бұл мысалдан сышқан, сықырқан секілді екі сөздің есімше формасы арқылы жасалып, заттық мәнге түбегейлі ауысқанын байқаймыз. Сышқан сөзі қазіргі таңда тышқан деп қолданылса, сықырқан сөзі қазақ тілінде сақталмай, саршұнақ ретінде пайдаланылатынын көруге болады. Сондай-ақ, еңбектен «Тавұшқан өгүз – Табұшқан өзені. Үш шахарына ағатын бір өзеннің аты» деген өзен атауын, «Таркен» – Шаш шахарының атын кездестіруге болады [1, 496]. Заттану құбылысының аясы кең болғандықтан, тілдегі топонимдік, антропонимдік, эргонимдік т.б. атаулар мен түрлі деңгейдегі аталым жасауға белсене араласады. Ал қазіргі топырақ сөзі еңбекте «Топұрған» деп беріледі де, оған «шаңдақ, борпылдақ. Топұрған иер – борпылдақ жер» деген анықтама келтіреді [1, 496]. Ал келесі өлең жолдарында былай делінеді:

«Құш иафұзы сағзыған,
Иығаш иафұзы азған,
Иер иафұзы қазған,
Бүдүн иафұзы барсған:

Құс жаманы – сауысқан,
Ағаш жаманы – азған,
Жер жаманы – қазған,
Ел жаманы – барсған» [1, 497].

Бұл жерде де сауысқан, азған, қазған, барсған есімше формалы сөздерінің заттық мәнде жұмсалғанын көреміз. Бұл жерде автордың айтуынша, сауысқан – құс атауы болса, азған – ақ, сары гүлі бар, алқаға ұқсайтын, жағуға жарамсыз өсімдік атауы. Ал жердің нашары қазған – ойлы, қырлы батпақты жер болса, барсған – құлқы бұзық, жаман, қызғаншақ, сараң адамдар [1, 497].

Сонымен қатар, заттанған тілдің аталымдарға сөздікте кездесетін құмған – құман, түркүн – тұрғын, шалқан – шалқан (жайылған жара), қал қан – қалқан, теркен – теркен (құлышылық етуші, қызмет етуші) сөздерін кездестіреміз. Одан бөлек, еңбекте:

«Оғлұм өгүт алғыл біліксізлік кетер,
Талқан кімің болса, оған сірне қатар –
Ұлым, ақылымды алғын, біліксіздікті кетір,

Кімнің талқаны болса, оған сірне қатар» деген жыр жолдары бар [1, 498]. Бұл жерден де талқан сөзінің заттық мәнде жұмсалғанын көреміз.

«Сөздікте» -мыш, -міш тұлғасының заттық мәнде де жұмсалғанын байқауға болады. Мәселен, «Тылын түгмішні тышын иазмас – Тілмен түйінген тіспен жазылмас» деген мысалдан «түгмішні» сөзінің заттанып тұрғанын байқаймыз. Бұл тұлғаның заттану құбылысына араласатынын басқа ғалымдар да сөз еткен. Бұл туралы М. Томанов: «Қазіргі тіліміздегі кейбір есімше тұлғаларының қызмет аясының өте кең болуы тілдің тарихи даму барысында болған осындай процеспен байланысып жатады» десе [3, 98], А.Есенқұлов «Орхон-енисей жазбаларында етістік жасайтын -мыс, -міс, -мыш, -міш жұрнақтары тарих жағынан алғанда жалпы зат есімге тән жұрнақ. Қазіргі кейбір түркі тілдерінде ол зат есім жасайтын жұрнақ ретінде осы күнге дейін сақталған көне жұрнақтардың қалдығы. Бұл жұрнақ арқылы жасалған туынды сөздер (жазмыш, тұрмыш, тарамыс, болмыс т.б.) қазіргі түркі тілдерінің көпшілігінде, негізінен бір мағынада қолданылады. Ескерткіштерде –мыш жұрнағы арқылы жасалған туынды сөздер етістік және есімшенің өткен шағын жасайды» деген пікір білдіреді [11, 209-210].

Жоғарыда айтқанымыздай, есімшелер адъективация құбылысына да бейім. Ол туралы ғалым Ж. Сарбалаев «Есімше формаларының қимыл есімдері тәрізді жиі адъективациялануының тілдік себептері жоқ емес. Себебі есімше формалары қимыл есім тұлғаларынан тек жағынан да, синтаксистік қолданыс жағынан да тығыз ұштасып, өзара байланысып жатады» дейді [10, 169]. Есімшелердің бұл қасиетін XI ғасырдағы ескерткіш мәтіндерінен де анық байқауға болады. Мәселен, «Сөздікте» ған, ген есімше формаларының сындық мәнде жұмсалғанын мына мысалдар арқылы көруге болады: «Бұ ыт ол кішіге шапытған – Бұл кішіге шабатын ит ол». Бұл сөйлемде иттің сипаты есімше формасы арқылы берілген. Келесі сөйлемдерде де: «Оғұл мені евге қомытқан ол – Маған үйді сағындыратын ұл ол», «Бұ кіші ол сөз батырған – бұл сөз жасыратын адам ол» деп берілген есімше формалары анықтауыштық мәнді иеленген [2, 65].

Қазіргі таңда есімше формасы деп танылмаса да, тарихи тұрғыдан бір кездегі есімше формалары адъективациялану арқылы сын есімдер қатарын толықтырғанын да айта кету керек. Мысалы, -қыр/-кір, -ашақ/-ешек, -аған/-еген, -қыш/-кіш қосымшалары арқылы жасалған сын есімдердің түп төркіні тарихи есімшелерден бастау алады. Осыған байланысты ғалым Ж.Сарбалаев есімшелердің адъективациялануын мерзім жағынан «тілдің көне дәуірінде адъективацияланған есімше формалары» және «тілдің әбден

кемеліне келген, сөздердің қолданылу сферасы кеңейтіп, грамматикалық жүйесі берік қалыптасқан кезде адъективацияланған есімше формалары» деп екіге бөліп қарастырады [10, 171]. Төмендегі кестеде М.Қашқаридің талданып отырған «Сөздігіндегі» адъективтенген есімшелердің бірер формасына мысал келтірдік.

Есімше тұлғаларының адъективтенген формалары

Есімше тұлғалары	Адъективтенген форма
-ған/-ген, -қан/-кен, -ұғ/-үг	« <u>Ұсытған</u> құиаш қапсады, <u>Үмүншлұғ</u> адзаш иаисады, Ертіш сувын кешседі, Бұдүн анын үркүшүр – Ысытатын аптап қапсырды, Үміт артқан адаш жауықты, Ертіс суын кешпекші, Содан халық сескенді» [2, 334].
-дук	«Қардұны ийнжү сақынмаң Түзғұны манжү сезінмең <u>Бұлмадук</u> неңге севінмең Білгелер аны иерер – Қабыршақты інжу санама, Түз-дәмді ақы сезінбе. Болмаған жайға сүйінбе, Білгелер одан жерінер (оны жаратпас)» [1, 422].
-мыш/-міш	«Көңлүм ішін өртеді, <u>Пітміш</u> башығ қартады, <u>Кешміш</u> үдзүк іртеді, Түн күн кешүп іртелүр – Көңілім ішті өртеді, Тырнады біткен жараны, Өткен күнді (уақытты) іздеді, Күн-түн кешіп сұрады» [3, 341].

Бұл кестеден байқағанымыздай, есімшенің үш түрлі формасы сындық мәнде басқа есімше формаларына қарағанда жиірек қолданылған. Асты сызылған сындық мәндегі есімше формалары «Қандай?» деген сұраққа жауап береді де вербалдық мәнінен алшақтайды.

Сондай-ақ, есімшелердің -аған/-еген формасы да сындық мән білдіруге атсалысқан. Оған «Сөздіктегі» мына мысалдар дәлел болады: «Ол ебке бараған ол – ол үйге барғыш», «Ол кіші бізге келеген ол – ол кісі бізге келгіш» [3, 334]. Ғалым Ж.Сарбалаев өз еңбегінде белгілі түркологтардың пікірлерін негізге ала отырып, «Бұл тұлғаның қазақ тілінің кейбір оқулықтарында «етістіктен сын есім тудыратын» өнімсіз қосымша деп қарастырылуы, әншейін, шартты нәрсе. Ал негізінде бұл форманың адъективацияланған есімше тұлғасы ретінде қарастырылғаны мақұл» деген тоқтамға келеді [10, 170].

Есімшенің заттануға да, адъективтенуге де бейім тұратын формаларына -мыш, -міш тұлғасын жатқызамыз. Аталмыш тұлға екі жақты белгіге ие: предикаттық және атрибуттық. Бұл жұрнақтың екі түрлі мәнде жұмсала алатынын М.Қашқари өз еңбегінде мысалдармен дәлелдеген. Мәселен, есімдердің алдында келсе, анықтауыш болатыны, ал өткен шақ мәнінде жұмсалса, баяндауыш қызметін атқаратынын мысалдар арқылы көруге

болады. Мысалы, баяндауыш қызметінде «Озақы білге анша аймыш – Өткен даналар солай айтқан» деп өткен шақ мәнін білдірсе, «Пітміш башығ қартады (біткен жараны тырнады), кешміш үдзүк іртеді (өткен уақытты іздеді)» деген сөйлемде есім сөздің алдында келіп, анықтауыштық мәнде жұмсалған [3, 115].

Сондай-ақ еңбекте осындай анықтауыштық мәнде жұмсалған есімшелердің бірнеше мысалын кездестіруге болады:

«Седзреміш олғун қойақ (Піскен қонақ сиреді),
Сармамыш сүттен қайақ (Сүттен қаймақ сүзілді);
«Алм Қалмыш табар адзынның (Басқанікі – қалған мал)
Кірсе қара орұнқа (Кірсең қара орынға)» [2, 267].

Бұл тұлғалардың заттануы мен сындануына қатысты ғалым Ж.Сарбалаев: «Қимыл есім тұлғаларын жасаған қосымшалардың тағы бір тобы субстантивация, прономинализация, абъективация процестеріне ұшырап, аталған сөз таптарында сөз жасағыш тұлғалар болып қалыптасты. Мысалы, қазақ тіліндегі баспақ, ілмек, оймақ, батпақ, қақпақ, жалпақ, имек, құймақ тәрізді есім сөздердің құрамындағы –мақ тұлғасы адъективтенген немесе субстантивтенген қимыл есім тұлғасы болып табылады» деп пікір білдіреді [10, 156].

Қорытынды

Көне және орта түркі жазба ескерткіштерін ғылыми-лингвистикалық тұрғыдан қарастырған зерттеулерді, қазіргі қазақ тілі теориясын басшылыққа ала отырып қорытындыласақ, мақалада М.Қашқари еңбектеріндегі есімшелердің тұлғаларына қатысты жазылған ғылыми еңбектерге шолу жасай отырып, есімшелердің қандай формалары кездесетінін анықтадық.

Сондай-ақ, М.Қашқаридің «Диуани лұғат-ит-түрк» еңбегіндегі өнімді есімше формаларына жеке тоқталып, еңбектен нақты мысалдар келтірдік. Сонымен қатар, есімшелердің заттық және сындық сипатта жұмсалудың мақаламызда алғаш рет сөз еттік. Атап айтқанда, есімшенің -ған/ген, -мыш/-міш, -р/-үр/-ур/-ер/-ар, -дуқ, -туқ/-туқ формаларының заттық мәнде жұмсалудың сөздіктен нақты мысалдар арқылы дәлелдедік. Есімшелердің -ған/ген, -мыш/-міш, -дуқ формалары арқылы адъективтенген тұлғаларына да мысал келтіре отырып, талдау жасадық.

«Сөздіктегі» есімшелерді және оның заттанған, адъективтенген тұлғалары туралы қорыта келе айтарымыз, есімшенің заттануы мен сындану процесі ерте ғасырлардан басталған. Біздің мақаламыздың зерттеу нысаны болған «Түрік сөздігінде» бұл сөздер әбден кемеліне жетпесе де, контекстік сипатта көрініс тапқан. Сонымен қатар, сол заманда-ақ есімшелердің бірнеше формалық түрлері белсенді қолданыста болған және де ХІ ғасыр саңлағы М.Қашқари есімшелердің есім сөздерден бөлек екенін ажыратқан.

Мүдделер қақтығысы

Мақалада мүдделер қақтығысы жоқ.

Авторлардың қосқан үлесі

А.О.Ақжігітова – мақаланың тұжырымдамасына, мақала тақырыбына қатысты мақалдарды оқып, шетелдік және отандық ғалымдардың еңбектерін зерделеуге, мақаланың рәсімделуіне өз үлесін қосты. Ж.А. Сәрсенбай – мақала материалдарын саралап, талдау жасауға пайдалы деректер жинақтауға ат салысты.

Әдебиеттер тізімі

1. Қашқари М. Түрік сөздігі. 1-том /Аударған А.Егеубай. – Алматы: Арда+7, 2017. – 592 б.
2. Қашқари М. Түрік сөздігі. 2-том /Аударған А.Егеубай. – Алматы: Арда+7, 2017. – 528 б.
3. Томанов М. Қазақ тілінің тарихи грамматикасы. 2-бас. – Алматы: Мектеп, 1988. – 264 б.
4. Қашқари М. Түрік сөздігі. 3-том /Аударған А.Егеубай. – Алматы: Арда+7, 2017. – 600 б.
5. Муталлибов С. «Дивану лугат-ит-турк» М.Кашгарского (Перевод, комментарии, исследования): Автореф... дисс.канд.наук. – Ташкент, 1967. – 75 с.
6. Щербак А.М. Грамматический очерк языка тюркских текстов. – Москва-Ленинград: Изд-во Акад. наук СССР, 1961. – 204 с.
7. Шағырова Б.Д. М.Қашқаридің «Диуани лұғат-ит-түрк» еңбегіндегі және қазіргі қазақ тіліндегі етістік категориясы: Филол.ғыл.канд... диссерт. – Алматы, 2004. – 143 б.
8. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. – Харьков, 1888. – 536 с.
9. Мелиоранский И.М. Краткая грамматика казах-киргизского языка. – Санкт-Петербург, 1894.
10. Сарбалаев Ж. Қазіргі қазақ тіліндегі конверсиялық тәсіл және адъективация. Монография. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2013. – 224 б.
11. Есенқұлов А. Көне түркі жазба ескерткіштеріндегі қосымшалар. Қазақ ССР Ғылым академиясы; Тіл білімі институты. – Алматы, 1976. – 239 б.

А.О.Ақжігітова, Ж.А. Сәрсенбай*

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Adjectivised, substantivised forms of participles in *Diwani Lughat-at-Turk* by M. Kashgari

Abstract. Ancient and Medieval Turkic monuments occupy a unique position in the study of the historical processes of the formation and development of the Kazakh language. The study and analysis of linguistic forms in M. Kashgari's *Diwani Lughat at-Turk* represents a significant and pressing research objective in the present era. Despite extensive research into this work from literary and historical perspectives, there is still a paucity of linguistic and theoretical analysis of Kazakh linguistics. Accordingly, this article examines the participles, including their adjectivised and substantivised forms in M. Kashgari's *Dictionary*. This topic is being considered for the first time in the field of Kazakh linguistics.

The principal objective of this article is to examine the participles in the *Dictionary* by M. Kashgari, regarded as a Medieval Turkic written monument, in order to ascertain their substantive and qualitative meanings, as well as the ways in which they are used. In order to achieve this aim, the article presents a systematic classification of the groups of participles used in the 11th century, based on historical grammar, and identifies their predicative and attributive meanings.

The article employs the *Turkic Dictionary* by M. Kashgari (translated by A. Yegeubai) as its principal source, while also considering the theoretical conclusions and interpretations of domestic and foreign scientists. The findings of the study contribute to the examination of Medieval Turkic written monuments and the history of the Kazakh language. Furthermore, these findings will prove invaluable to those engaged in historical grammar and Kazakh word formation research.

Keywords: M. Kashgari, *Diwani Lughat-at-Turk*, verb, participle, adjectivisation, substantivisation, word formation.

А.О. Акжигитова, Ж.А. Сарсенбай*

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Адъективированные, субстантивированные формы причастий в труде М.Кашгари «Дивани лугат-ит-тюрк»

Аннотация. В исследовании истории формирования и развития казахского языка особое место занимают древние и среднетюркские памятники. Изучение и анализ языковых форм в труде М. Кашгари «Диван лугат ат-тюрк» являются одной из актуальных задач на сегодняшний день. Хотя этот труд был широко исследован в литературном и историческом контексте, он еще не был полностью изучен с точки зрения лингвистики и теории казахского языкознания. Поэтому в данной статье проанализированы причастия в «Словаре» М. Кашгари, а также их адъективированные и субстантивированные формы. Эта тема впервые рассматривается в казахском языкознании.

Основная цель статьи – рассмотреть причастия в «Словаре» М. Кашгари, считающемся среднетюркским письменным памятником, и определить их субстантивное и качественное значения, а также пути их употребления. Для достижения этой цели в статье систематизированы группы причастий, использовавшихся в XI веке, на основе исторической грамматики, и выявлены их предикативные и атрибутивные значения.

В статье основным источником использован «Тюркский словарь» М. Кашгари (переводчик А. Егеубай), а также учтены теоретические выводы и интерпретации отечественных и зарубежных ученых. Результаты исследования вносят вклад в изучение среднетюркских письменных памятников и истории нашего родного языка. Кроме того, они будут полезны для исследователей в области исторической грамматики и казахского словообразования.

Ключевые слова: М. Кашгари, «Дивани лугат ат-тюрк», глагол, причастие, адъективация, субстантивация, словообразование.

References

1. Kashgari M. Turik sozdigi. [Turkish dictionary. Volume 1 / Translated by A. Yegeubai] (Arda+7, Almaty, 2017, 592 p.). [in Kazakh]
2. Kashgari M. Turik sozdigi. [Turkish dictionary. Volume 2 / Translated by A. Yegeubai] (Arda+7, Almaty, 2017, 528 p.). [in Kazakh]
3. Tomanov M. Kazak tilinin tarihi grammatikasy. [Historical grammar of the Kazakh language]. - 2nd ed. (Mektep, Almaty, 1988, 264 p.). [in Kazakh]
4. Kashgari M. Turik sozdigi. [Turkish dictionary. Volume 3 / Translated by A. Yegeubai] (Arda+7, Almaty, 2017, 600 p.). [in Kazakh]
5. Mutallibov S. "Divanu lugat-it-turk" M. Kashgarskogo (Perevod, komentarii, issledovaniya). [Diwani Lughat-At-Turk by M.Kashgari (Translation, comments, research)] (Tashkent, 1967, 75 p.) [in Kazakh]
6. Sherbak A.M. Grammaticheskii ocherk yazyka tyurkskikh tekstov [Grammatical essay of the language of Turkic texts]. (Moscow-Leningrad, 1962). [in Russian]
7. Shagyrova B.D. M.Qashkaridin «Diwani lugat-it-turk» enbegindegi jane qazirgi qazaq tilindegi etistik kategoriyasy [Category of the verb in M. Kashgari's Diwani Lughat-at-Turk and in the modern Kazakh language]. (Almaty, 2004, 143 p.). [in Kazakh]
8. Potebnya A.A. Iz zapisok po russkoy grammatike. [From notes on Russian grammar]. (Kharkiv, 1888). [in Russian]
9. Melioransky I.M. Kratkaya grammatika kazakh-kirgizskogo yazyka. [Short grammar of the Kazakh-Kyrgyz language]. (1984) [in Russian]
10. Zh. Sarbalaev. Kazirgi kazak tilindegi konversiyaliq tasil zhane adektivatsiya. [Conversion method and adjectivation in the modern Kazakh language. Monograph]. (Arys, Almaty, 2013, 224 p.). [in Kazakh]
11. Yesenkulov A. Kone turki zhazba eskertkisherindegi kosymshalar. [Supplements in ancient Turkic inscriptions. Academy of Sciences of the Kazakh SSR; Institute of Linguistics]. (Almaty, 1976, 239 p.). [in Kazakh]

Авторлар туралы мәлімет:

Ақжігітова А.О. – PhD докторанты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан. ORCID: 0000-0001-7336-214X.

Сәрсенбай Ж.А. – PhD, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан. ORCID: 0000-0002-4778-0310.

Ақжигитова А.О. – PhD докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан. ORCID: 0000-0001-7336-214X.

Сарсенбай Ж.А. – PhD, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан. ORCID: 0000-0002-4778-0310.

Akzhigitova A.O. – PhD student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. ORCID: 0000-0001-7336-214X.

Sarsenbay Zh.A. – PhD, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. ORCID: 0000-0002-4778-0310.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).